

Hak Taleplerinin Değişen Yüzleri^(*),^(**)

Changing Faces of Rights Demands

Arş. Gör. Şeyma SAĞDIÇ^(***)

Öz

Hukuk ve siyaset felsefesinin ortak çalışma alanlarından biri olan hak kavramına ilişkin güncel tartışmalar, hak mücadeleleri ortak zeminine taşınmıştır. Modern hak kavramının tartışılmaya açılması liberal hak kuramının dar ufku göstermekle beraber; güncel gelişmeler, hak mücadelesinin liberal anlayışın da gerisine götürüldüğünü gösteriyor. Her türlü arzunun ve talebin hak talebi olarak değerlendirildiği tartışmalar, hakkın öznesine ilişkin bir tartışma yapmayı gerekli kılmaktadır. Öznenin liberal hukuk kuramınca belirlenen bireyden; belirsiz, sınırsız ve haktan bağımsız varlığı olan özneye doğru evrilmesiyle ilişkili gelişmeler, modern hak mücadelesinin kazanımlarını yok edebilecek bir tehlikeyi barındırır. Aşı karşıtlığı, pedofililiğin cinsel kimlik olarak tanınması talepleri ve Türkiye’de yeni bir uygulama olan Müftü nikahı uygulaması tüm netliği ile bunu göstermektedir. Bu çalışma grup hakları adı altında yürütülen ve çoğulcu söylemlerden beslenen hak taleplerinin eleştirisini sunarken liberal hak kuramının da eleştirisini ortaya koymak amacındadır.

Anahtar Kelimeler

Hak Mücadeleleri, Bireysel Haklar, Kolektif Haklar, Corporate Haklar, Grup Hakları, Liberal Hak Kuramı.

Abstract

The current debates on concept of rights, a common topic of both law and political philosophy, have moved to the common ground of the struggle for rights. While the opening up the concept of modern rights to the debate shows the narrow horizon of liberal rights theory, the recent developments however shows that the struggle for rights have deteriorated beyond the liberal understanding. The debates in which all kinds of desires and demands are regarded as a claim for rights, calls for a discussion on the subject of rights. The developments relating to the transition of the “subject”, from being “the individual”, as outlined by the liberal law theory; into having an ambiguous, unlimited and independent existence from rights, presents a danger that may hinder the gains of the modern rights struggle. Anti-vaccine movement demands of recognition of pedophilia as a sexual tendency and the new practice in Turkey: marriage ceremony officialized by Mufti, points clearly to this danger. This study aims to present the critique of right demands that are conducted in the name of group rights and are nourished from pluralist discourse while also criticizing liberal rights theory.

Keywords

Rights Struggles, Personal Rights, Collective Rights, Corporate Rights, Group Rights, Liberal Rights Theory.

(*) [Makale gönderim tarihi](#): 14.01.2020, [Makale kabul tarihi](#): 17.03.2020.

(**) Bu çalışma Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi 2-4 Ekim 2019 Sempozyumunda Tebliğ olarak sunulmuştur.

(***) İnönü Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Kamu Hukuku Anabilim Dalı,
E-posta: sagdic.seyma@gmail.com,
Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0001-8627-1060>.

GİRİŞ

Nikah hizmetlerinin görülmesinde il ve ilçe müftülerine de yetki veren ve resmî gazetede yayınlanmasının ardından ilk uygulamasını da Cumhurbaşkanı'nın katılımı ile gerçekleşen bir nikah töreninde¹ bulan yasal düzenleme, oldukça geniş bir alanda tartışıldı. Genel olarak tartışmalar söz konusu uygulamanın laiklik ilkesi ile nasıl bir ilişki kurduğu çerçevesinde değerlendirildi². Din referanslı kurum temsilcilerine nikah kıyma yetkisinin verilmesini öngören düzenlemenin laiklik ilkesi çerçevesinde tartışılması doğaldır. Ancak bu çalışmada farklı olarak, bu düzenlemeyi ortaya çıkaran gelişmeler ve çatışmalara değinilmektedir. Zira toplumsal gerçek ve hukuksal gerçek arasındaki bağ, toplumsal gerçeğin hukuksal kurulumunda açığa çıkan sorunlarda belirginleşir.

Bu çalışmanın çıkış noktasını “müftü nikahı” olarak kamuoyunda tartışılan yasal düzenlemenin, bir hak talebinin hukuksal alanda karşılığını bulduğu değerlendirilmesi oluşturur. Müftü nikahına ilişkin tartışmalar, çatışan hak talepleri kapsamında ve grup haklarına ilişkin belirlemeler ışığında ele alındığı için bu çalışmada da ilk olarak, hak kavramının açıklamak ve bu alandaki temel yaklaşımları aktarmak amaçlanmaktadır. Hak kavramına dair bir belirlemenin ardından ele alınan bir diğer mesele, müftü nikahında cisimleşen ancak daha genel ifadesiyle kamu hizmetlerinin dini nitelikte görülmesi talepleri olarak adlandırılabilir hak taleplerinin, diğer güncel hak talepleri ile ilişkisinin kurulmasıdır. Bu kapsamda kimi hak taleplerinin, yasal düzlemde ifade edilip edilmemesinden bağımsız olarak; kamu hizmetlerinin dini nitelikte görülmesi talepleri ile tarihsellikleri ve taleplerin nitelikleri açısından ortak noktaları olduğu bu çalışmada ileri sürülmektedir. Söz konusu ortak noktalar, ilk bakışta birbirinden kopuk görülen taleplerin ifadesinde benzer “jargonun” kullanımı durumunda göze çarpar. Bu nedenle çalışmanın temel problematiğini göstermesi açısından, müftü nikahı örneğinde somutlaşan dini nitelikte kamu hizmeti alma talepleri ile aşı karşıtları ve pedofililiğin cinsel kimlik olarak tanınması talepleri arasında ilişki kurulacaktır.

¹ <https://www.yenisafak.com/gundem/turkiyede-ilk-resmi-muftu-nikahi-erdoganin-sahitliginde-kiyildi-2894663>, (son erişim: 11.01.2020). Habere göre Milli Savunma Bakanı Nurettin Canikli'nin oğlunun nikahının gerçekleştiği törende; Ankara Müftüsü Mehmet Sönmezoğlu nikahı kıyarken, şahitler de Cumhurbaşkanı Erdoğan ile TBMM Başkanı İsmail Kahraman ve Başbakan Binali Yıldırım idi.

² Sevinç Murat, Müftü Nikahı Laikliğe Aykırı Değil ki: Hay Allah Yine Yanılmışım, <http://www.diken.com.tr/muftu-nikahi-laiklige-aykiri-degil-ki-hay-allah-yine-yanilmisim/>, 16.10.2017,(son erişim: 11.01.2020)

Özel Sibel, Müftü Nikahı Toplum Böler, 08.08.2017, http://www.cumhuriyet.com.tr/koseyazisi/798434/Muftu_nik_hi_toplumu_boler_SIBEL_OZEL_yazdi.html (son erişim: 11.01.2020); Karadağ Kansu Akasya, “Perde-i Zulmet (Karanlık Perdesi)” Çekmek: 7039 sayılı Nüfus Hizmetleri Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ile Müftülere Nikah Yetkisi Verilmesi, Hukuk Defterleri, Sayı 12, Mart/Nisan 2018, s.36-40; Gülfidan Serkan, Anayasa Mahkemesi'nin İl ve İlçe Müftülüklerine Evlendirme Memurluğu Yetkisi ve Görevi Verilmesi Meselesine İlişkin Kararı Üzerine Bir Not, Hukuk Defterleri, Sayı 18, Mart/Nisan 2019, s.12-27.

Söz edilen talepler arasında kurulan ilişki, toptancı ve indirgeyici bir yaklaşımla bu talepleri dile getiren grupların her türlü söylemini birbirine eşitleme amacını içermemektedir. Burada dikkat çekilen nokta bu türden talepleri gündeme getiren grupların hak mücadelelerinin, grup hakları biçimine evrilerek her türlü modernliğin sorgulandığı bir eleştiriye karşılık gelmesidir. Zira burada ele alınan hak taleplerinin kendilerine bulduğu meşruluk zeminini, postmodern söylemin ortak söylem olarak konumlandırılmasıyla, modernliğin insana dair bakışının “evrenselci” ve “tümleştirici” olduğunun ilanı ve modern kavram ve kurumlara yönelik ret oluşturur³. Böylece hak talepleri “evrenselleştirici” ve “tümleştirici” nitelikten uzak, tikel bilgiler ve farklılıklara uygun olarak şekillenir.

Modernliğe karşı geliştirilen eleştiriler başlangıçta liberal tekilci teoriye yönelik görülse de bu eleştirilerin son noktası modernliğin her türlü çıktısının reddedildiği bir aşamadır. Bu, modernliğin ilkelerinin -rasyonellik, ilerleme, insanlık, adalet ve hatta gerçekliği temsil etme yeteneği de dahil- ölümüne zayıfladığına dair postmodern inanç ile birlikte gider⁴. Modern hukuk ise bu reddiyeden nasibini öznesinin hiçbir standartta göre belirlenmemesi ile almaktadır. Daha özelden ise bu reddetme her hak talebinde bulunan grubun farklı, çeşitli ve yalnızca kendine özgü gerçekliklerinin olduğu ve hak taleplerinin de bu farklılık ve çeşitlilikleri gözeterek, “evrenselleştirici” ve “tümleyici” olmaktan kaçınma sonucunu doğurur. Bu da hak taleplerini “ortak bir toplumsal kimlik, ortak bir deneyim ve ortak çıkarlar üzerine kurulu kolektif eylem ve dayanışmayı”⁵ mümkün kılan biçimden çıkarıp, grupların kendi tikel kimliklerini evrenselin ve tümelin içinde kaybetmemek adına mücadele sürdürdüğü bir alana kaydırmaktadır. Bunun sonucunda ise hak mücadelelerinde birbirleri ile ters düşen taleplerin çatışmasının doğuracağı sonuçlar vardır. Başka bir deyişle “postmodern jargon”⁶ hukuk alanında özellikle hak söyleminde hâkim oldukça, kimi grupların hak taleplerinin bugüne kadar gelen belirli kazanımları yok edecek nitelikte olması ihtimali de artmaktadır. Bu itibarla hak mücadeleleri arasında bir ilişki kurulup, bir takım hak taleplerin esas olarak yönelindikleri konunun saptanması

³ Postmodern eleştiriye dayalı çalışmalar için bkz: Jack M. Balkin, What is a Postmodern Constitutionalism?, Yale Law School Legal Scholarship Repository, Faculty Scholarship Series, Paper 275, 1992; James Boyle, Is Subjectivity Possible? The Postmodern Subject in Legal Theory, University of Colorado Law Review Vol.62, 1991; Jennifer Wicke, Postmodern Identities and The Politics Of The (Legal) Subject, Boundary 2, Feminism and Postmodernism, Vol.19, no. 2, 1992.

⁴ Carol A. Stabile, Postmodernizm, Feminizm ve Marx: Dipsiz Kuyudan Notlar, Marksizm ve Postmodern Gündem, der. Ellen M. Wood, John Bellemy Foster, çev. Ahmet Fethi, 1. Baskı, Ankara, Ütopya Yayınevi, 2001, s.131.

⁵ Ellen M., Wood, Postmodern Gündem Nedir?, Marksizm ve Postmodern Gündem, der. Ellen M. Wood, John Bellemy Foster, çev. Ahmet Fethi, 1. Baskı, Ankara, Ütopya Yayınevi, 2001, s.15.

⁶ Wood, Postmodern Gündem Nedir?, s.7-27.

gerekir. Bu çalışmanın devam eden bölümleri bu talepleri kategorileştirmek adına bir analiz biçimi ortaya koyarken; amaçları ne kadar farklı olursa olsun kamusal hizmetlerin dini nitelikte sunulması, aşı karşıtlığı veya pedofililiğin cinsel kimlik olarak tanınması gibi taleplerin belirli bir ortak zeminde modern hukuk kazanımları ile ilişkisini değerlendirmeyi amaç edinir. Temel argüman *corporate*⁷ hak kavramı ile açıklanan bir takım grup hak taleplerinin, bireysel ve kolektif haklara ilişkin kazanımları terse döndürebilecek nitelikte olduğunun tespitidir.

1. Hak Kavramını Açıklamak

Hak kavramına ilişkin hala en önemli ayırım, modern hukuksal kavrayışla, hakların kaynağına ilişkin olarak hukuksal haklar ve ahlaki haklar biçiminde yapılan ayırımdır⁸. Bu itibarla hukuksal haklar, hukuksal güvence altına alınan, bir diğer ifade ile dolaylı veya doğrudan olmak üzere korunan haklara karşılık gelir. Bunun yanında ahlaki hak, doğal hak ve insan hakları kategorilerini de içinde barındıracak biçimde “insanın değeriyle” doğrudan doğruya ilişki⁹ kuran, bu sebeple kişilere tanınması veya korunmasından bağımsız olan haklara karşılık gelir. Burada insanın değerinden anlaşılan, onu diğer canlılardan ayıran özelliklerinin bütünü olduğu¹⁰ için haklar da bir talebin ötesine taşınır. Ancak ahlaki haklar kapsamında belirleyici kabul edilen “insanın değeri” anlayışı aydınlanmanın bir getirisi olan, evrenselleştirilmiş bir “tümlük” düşüncesinin ve hümanizmin bir sonucu olduğundan çeşitli postmodern eleştiriye maruz bırakılmıştır. Böylece hak taleplerine ilişkin bir kısım güncel tartışmalar, hangi talebin hak talebi sayılacağına ilişkin “özcü -anti özcü ve hümanist-anti hümanist tartışmalarının”¹¹ gölgesinde yürütülmektedir.

Hak kavramını tanımlamaya ilişkin yeknesak bir kabul olmadığından, kavramın açıklanması çeşitli görüşler ekseninde yapılır. Bu suretle hak kavramı çeşitli hukuk anlayışları çerçevesinde farklı anlamlara ve nitelendirmelere sa-

⁷ Literatürde *Corporate* kavramının Türkçe çevirisi için “Tüzel” kavramı kullanılıyor olsa da hak kuramı dahilinde “Tüzel Haklar”, “Tüzel Özne” gibi kavramsallaştırma literatüre yerleşmiş değildir. Bu durum “Tüzel” kavramının hukuksal alanda, “Tüzel Kişilikler”e gönderme yapmasıyla da yakından alakalıdır. Bu nedenle bu çalışmada terminolojik karışıklığına yol açmaması adına orijinal ifade korunmuştur.

⁸ Nazime Beysan, *Hak Kavramının Hukuk Felsefesi Açısından Analizi*, 1. Baskı, İstanbul, Oniki Levha Yayınları, 2015, s.6.

⁹ İoanna Kuçuradi, *İnsan Hakları ve Özgürlük Sorunu, Çağın Olayları Arasında*, 5. Baskı, Ankara, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, 2016, s.60.

¹⁰ Kuçuradi, *İnsan Hakları ve Özgürlük Sorunu*, s. 58

¹¹ Kenan Malik, *İrkin Aynası: Postmodernizm ve Farklılığın Kutsanması*, Marksizm ve Postmodern Gündem, der. Ellen M. Wood, John Bellemy Foster, çev. Ahmet Fethi, 1. Baskı, Ankara, Ütopya Yayınevi, 2001, s. 104-123.

hiptir. Bu tartışmalara girmemekle beraber hak kavramına ilişkin bu çalışma açısından kavrayış şöyle özetlenebilir:

“Hak terimi, bir hak sujesinin hukukten korunan özgürlük menfaatinin ne zaman bir diğerk hak sujesinin hukukten korunan özgürlük menfaatinin sınırlayacağı, dolayısıyla çatışan menfaatin içinde hangisinin makbul olduğunu belirleyen hukuki ideolojik bir terimdir. (...) Diğerk bir deyişle hukuk sistemi tarafından tanımlanan ve korunan haklar vardır ve bu haklar hukuk ideolojisi dolayısıyla özneler tarafından işletilirler¹².”

Bu suretle haklar bireysel yetkilendirmeyi içerirler fakat hakların icrası ilişkiseldir¹³. Burada belirtilen ilişkisellik vurgusu özellikle hak mücadelelerinin açıklandığı durumlarda önem arz eder. Zira ilişkisellik, hak kavramına ilişkin bir tartışmayı özne eksenli bir değerlendirmeye tabi tutmayı mümkün kılar. Çalışmada da hak kavramına ilişkin analiz, bu kabulden yola çıkılarak yapılan ayrımı içermektedir. Haklar bu anlamda hukuksal öznenin özne konumunda tutulması anlamına geldiğinden¹⁴; öznenin bireylerden gruplara (*corporate* haklar kapsamında) doğru geçişi hak taleplerinin de değişmesi anlamına gelecektir.

2. Değişen Hak Taleplerinin Anlaşılması

“Hak ve özne hayata beraber gözlerini açarlar¹⁵.” Hak ve özne arasındaki bu ilişki, hak kavramına ilişkin değerlendirmede temel ayrım aracının özne olması; bireysel hak, kolektif hak ve *corporate* hak ayrımlarının belirlenmesinde de önem taşır. Zira bu başlıklar altında haklar, niteliğe göre belirlenmiş, içeriksel bir ayrımın sonucu değildirler. Aksine hak talebinde bulunan öznenin birey- kolektif grup- *corporate* grup olarak belirlenip belirlenmediğine ilişkin bir ayrım yapılmaktadır¹⁶. Bununla beraber, literatürde genel olarak bireysel haklar ve kolektif haklar olarak veya bireysel haklar ve grup hakları ikiliği ola-

¹² Ali Murat Özdemir, Ebubekir Aykut, Marksizm ve Hak Kavramı: Kuramsal Bir Yaklaşım Dene-mesi, İnsan Hakları Yıllığı, Cilt 28, 2010, s.26.

¹³ Costas Douzinas, İnsan Hakları ve İmparatorluk, çev. Kasım Akbaş, Rabia Sağlam, 1. Baskı, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017, s.41.

¹⁴ Douzinas, İnsan Hakları ve İmparatorluk, s. 53.

¹⁵ G.de la Pradelle'den akt: Costas, Douzinas İnsan Haklarının Sonu, çev. Kasım Akbaş, Umre Deniz Tuna, 1. Baskı, Ankara, Dipnot Yayınları, 2018, s.257.

¹⁶ Haklar arasında ayrım yaparken hakkın ne olduğuna ilişkin tek bir belirlemeyi temel almak birtakım sorunlara yol açabilir. Şöyle ki, kültürel ve etnik grupların hak talebi ile iş ilişkisinden doğan sosyal ve ekonomik haklar arasında bir ayrım gözetirken; içeriksel bir belirleme yapmak, ilk durumdaki grubun haklarını tali olarak belirlemenin gerekçesi sorunu ile karşı karşıya bırakabilir. Bu iki grup arasındaki ayrım, biçimsel olarak da hak talebinde bulunan öznelerin ayrı ol-masından kaynaklanır. Ortaya çıkan veya çıkması muhtemel sorun da hukuk sistemi içerisinde-ki öznenin değişmesidir.

rak tartışılan hak kavramı; bu çalışmada 3'lü bir ayrıma tabi tutularak tartışılmaktadır¹⁷. Bu tercih özneye göre yapılan belirlemede hak taleplerinin değişimini doğru gözlemlemeyi, örneğin işçi gruplarının hak talepleri ile dini grupların hak talepleri¹⁸ arasındaki farkı görmeyi mümkün kılmaya yöneliktir.

Bununla beraber grup haklarına ilişkin bir tartışma, grubun ahlaki öneminin olup olmadığı, ahlaki bir öneme sahip kabul edilirse de bunun hak sahipliği anlamına gelip gelmeyeceği ve ahlaki hak sahipliğinin de hukuksal bir hak biçiminde ifadesinin gerekip gerekmediği sorgulamalarını gündeme getirir¹⁹. Ancak hakkın ahlaki biçimiyle ve grupların ahlaki hakkının var olup olmadığı tartışmasına girmek, yukarıda da değinildiği üzere bu çalışma kapsamının dışında yer almaktadır. Bu nedenle, çalışma hukuksal bir biçim altında yer alan grup haklarını değerlendirmeyi konu alır. Bir başka deyişle, teorik olarak grupların haklarının var olup olmadığı ve olması gerekip gerekmediği, grupların hangi haklarının korunması gerektiği tartışmaları değil; hukuksal biçimle ifade edilen ve ifade edilmesi gündemde olan talepler kapsamında bir değerlendirme söz konusudur. Bununla birlikte grup hakları kolektif veya *corporate* biçimde ifade bulabilir. Bu ifade bulma biçimi grubun niteliği ve hak mücadelesini yürütme şekli ile belirlenmektedir.

Son olarak grup haklarına ilişkin çalışmalar genelde bu hakları azınlık grupları yönünde ele almaya eğilimlidir²⁰. Ancak burada incelenen “müftü nikahtı”nda ortaya çıkan talepler göstermektedir ki grup haklarına ilişkin taleplere, salt azınlık gruplarının çoğunluğa karşı mücadelesinde değil; çoğunluk grubunun kendi kimliğini toplumun geri kalanına yayma ve belirli taleplerini hukuksal bir zemine oturtma istemlerinde de karşılaşırlar.

¹⁷ Literatürde grup üyeliği nedeni ile hak talebinden bahsedildiğinde; “grup hakları”, “kolektif haklar”, “grup farkına dayalı haklar”, “üçüncü kuşak haklar” gibi kavram çokluğuyla karşılaşmak mümkündür. Bunun bir nedeni bu alandaki tartışmaların hala devam etmesi iken; bir diğeri de alanın belirsizlikle malul olmasıdır. Bu çalışmada, bu kavramlar arasında doğrudan bir özdeşlik kurmadan, -Peter Jones’tan ödünç alınarak- hak talebinde bulunan öznenin kim ve ne olduğuna dayalı bir ayırım yapılmaktadır. Literatürde hakların sınıflandırılmasına dair tartışmaların bir özeti için bkz: Bülent Algan, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması, 1. Baskı, Ankara, Seçkin Yayıncılık, 2007, s. 38-65.

¹⁸ Bu çalışmada söz konusu edilen “hak” talepleri; “dini nikah kıyama özgürlüğü”, “aşu olmama özgürlüğü” vb. gibi ifadelerle daha uygundur. Hobbes’un özgürlüğü bir hak türü olarak değerlendirmesi gibi bu talepler de istenilen eylemi yapabilme özgürlüğünün sağlanması ile kendi sundukları “hak” taleplerini eş değer kıldığı için bu çalışmada hak ve özgürlük ayırımına yer verilmemiş ve bu talepler de hak talebi olarak nitelendirilmiştir.

¹⁹ Tartışmanın ayrıntıları için bkz: Micheal Hartney, Some Confusions Concerning Collective Rights, Canadian Journal of Law and Jurisprudence, Vol.4, No: 2, 1991, s. 293-315.

²⁰ Will, Kymlicka, Çokkültürlü Yurttaşlık Azınlık Haklarının Liberal Teorisi, çev. Abdullah Yılmaz, 2. Baskı, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2015.; Stephen Biggs, Liberalism, Feminism and Group Rights, Dilemmas of Multiculturalism, The Monist, Vol.95, No: 1, 2012, s.72-85.; James Nickel, Group Agency and Group Rights, Ethnicity and Group Rights, Nomos, Vol.39, 1997, s.235-256.

Buna göre hak talebinde bulunan özneye göre haklar üç başlık halinde incelenebilir:

a. Bireysel Haklar

Bireysel haklar, liberal hukuk sisteminin temel taşıyıcısıdır ve bu anlamda liberal hak kuramının temelini oluşturur. Bu açıdan bu haklar kişilerin devlete ve diğer kişilere karşı, kişi olmaktan kaynaklanan ve yalnızca bireysel olarak öne sürülebilen hakları olarak tanımlanabilir²¹. Burada yer alan birey, liberal hukuk sisteminin gelişmesinde önemli rol oynayan eşit ve özgür bireydir²². Bireysel haklar ile liberal hukuk sistemi arasındaki bağa değinmek, hakkın bireysel olarak ele alınmadığı durumları açıklamak açısından önemlidir. Bu açıdan, bireysel haklara ilişkin bu kısa belirlemenin ilerideki başlıklarda yer alacak tartışmaların zemininde yer aldığını belirtmekte fayda vardır. Böylece hakkın içeriğinden ve uygulanmasından bağımsız olarak öznenin belirlenmesine göre bir tanımlama yapmanın önemi burada bir kez daha açığa çıkar.

Bunlara ek olarak, liberal hukuk sistemi içinde hak kavramından anlaşılan temel biçim bireysel haklardır. Çünkü hukukun temel birimi grup olarak değil birey olarak kabul edilir²³. Buna göre belirli bir grubun ya da kolektivitinin onu oluşturanların münferit haklarının ötesinde bir hakkı bulunamaz ya da bulunduğu, bu durum sürekli itirazlara konu bir "anomali" haline gelir²⁴. Bu anomali hali bu çalışmada iki ayrı biçimde değerlendiriliyor. Bu kapsamda kolektif haklar ve *corporate* haklar her ne kadar anomali olma noktasında benzerlik taşıyacaklar da mevcut hukuk sistemine ilişkin konumları tamamen zıt yerdedir. Bu itibarla her türlü anomali halini aynı değerlendirmemek gerektiğini ortaya koymak gerekir. Zira aksi durum hak mücadeleleri açısından konum almayı da zor hale getirecektir.

b. Kolektif Haklar

Yukarıdaki başlıklarda sıklıkla yer aldığı üzere, hak kavramına ilişkin bir değerlendirme yaparken, temel ayırım noktası özne idi. Bu açıdan bir hakkın grup hakkı olarak değerlendirilmesi, hakkın nesnesine değil öznesine bakmakla

²¹ Ali Murat Özdemir, Ebubekir Aykut, Liberalizm ve Haklar, Hak Mücadeleleri, Cilt 1, 2. Baskı, ed.Yalçın Bürkeç et al., Ankara, Notabene Yayınları, 2011, s.305.

²² Mehmet Yüksel, Modernite, Postmodernite ve Hukuk, Ankara, Siyasal Kitapevi, 2002, s.76.

²³ Ngaire Naffine, Our Legal Lives as Men, Women and Persons, Legal Studies, Vol. 24, Issue, 4, 2004, s.623.

²⁴ Özdemir, Aykut, Liberalizm ve Haklar, s.307. Bununla birlikte liberallerin bireysel hak dışında herhangi bir hak biçimine karşı tutumu için bkz: Jan Narveson, Collective Rights, Canadian Journal of Law and Jurisprudence, Vol.4, No: 2, 1991, s.329-345.

belirlenir²⁵. Buna göre kolektif haklardan bahsedildiğinde hak talebinde bulunan öznenin kolektif bir grup olması gündeme gelecektir.

Kolektif hakların özgünlüğü, hakkın öznesinin grup olarak belirlenmesine rağmen söz konusu grubun oluşum şeklinin *corporate* hakların öznesi olan gruptan farklılık göstermesidir. Buna göre kolektif haklar söz konusu olduğunda, hak talebinde bulunan özneyi "grup" olarak ortaya çıkaran gerekçe, bireylerin tekil olarak da talep edebileceklerini belirli bir kolektivite altında talep etmeleridir. Başka bir ifade ile bu hakkın kullanımında kolektif bir eylemlilik hali söz konusudur; hakkın ortaya çıkması ve öznenin varlığı için değil. Böylece kolektif hakların öznesi “nesnel konumlanışa sahip”²⁶ olma yönünden *corporate* hakların öznesinden ayrılır.

Burada özne, bireylerin “çıkarlarının özdeş”²⁷ olmasından kaynaklanır. Böylece çıkarları doğrultusunda belirli bir kolektivite altında yer alan hak talepleri, bireysel hak taleplerini korur ve bunun ötesine gitmenin yolunu gösterir²⁸. Bu açıdan kolektif hak içinde, herhangi bir metafizik alana gönderme yapmaya gerek olmadan, menfaatlerin ortak olması nedeniyle hak talebinden bulunmanın mümkün olduğu görülür. Kolektif haklar kapsamında sözü edilen grubun, üyelerinden bağımsız olarak açıklanamayacak çıkar ve varlığı yoktur²⁹. Bu açıdan grup, bireysel hak taşıyıcılarından bağımsız olarak bir hakkın öznesi olamaz. Böylece hak talebi ortadan kalktığında grup üyeliği de ortadan kalkabilir, ancak bu durum *corporate* haklar söz konusu olduğunda değişiklik gösterir.

Tüm bu hususlarla beraber, kolektif haklar her ne kadar liberal hukuk sisteminin üzerinde şekillendiği bireysel hak kabulünden ayrılrsa da bu ayrılık, bireylerin haklarının dışında ve onları geri çekmeye yönelik değil; aksine bireysel hakkın ötesine gitmeye ilişkindir. Bu durum liberal bir yorumda kolektif haklar ve bireysel hak kavramları arasındaki mantıksal bağlantı ve bütünlüğün, her ikisinde de bireysel varlığa ilişkin saygı ve ilginin var olması olarak ifade edilir³⁰. Bununla birlikte kolektif haklar, hukuken korunan taleplerin kolektif örgütsel varlık vasıtasıyla ortaya konulması ve bu varlıkların egemen sınıfların

²⁵ Peter Jones, Human Rights, Group Rights And Peoples' Rights, Human Rights Quarterly, Vol. 21, no.1, 1999, s. 82-83.

²⁶ Mehmet Tevfik Özcan, Modern Toplum ve Hukuk Devleti, 2. Baskı, İstanbul, Tekin Yayınevi, 2017, s. 169.

²⁷ E. P. Thompson, İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s.40 vd.

²⁸ Özdemir, Aykut, Liberalizm ve Haklar, s.307.

²⁹ Jones, Human Rights, Group Rights And Peoples' Rights, s.85.

³⁰ Jones, Human Rights, Group Rights And Peoples' Rights, s.90.

inisiyatifi dışında gelişmesine imkân sağlaması³¹ nedeniyle hak mücadelelerinde bireysel hak taleplerinin sınırlarını da genişletir niteliktedir.

c. *Corporate* Haklar

Corporate haklar söz konusu olduğunda, hakkın öznesi olan grubun bu kavram çerçevesinde "tek ve bütüncül bir varlığından" söz edilir³². Böyle olduğundan hakkın öznesi, bireylerden tamamen bağımsız olarak var olan bir gruptur. Bu grubun niteliği kolektif hakta bahsi geçen gruptan farklılık arz eder. Zira *corporate* hakkın öznesi olarak hukuksal bir talepte bulunan bu gruplar, bireylerden ayrı ve hakkın öznesi olmaktan önce bir varlığa sahiptir. Kolektif öznenin farklı olarak burada çıkarların özdeş olması gibi nesnel birtakım ölçütlere değil, "tikel ve yerleşmiş farklılıklara"³³ dayanan bir özne söz konusudur.

Bu durumda bu gruplardan bahsedildiğinde ilk olarak etnik, kültürel ve dini kimlik grupları akla gelecektir. Yine burada da bireyler elbette mevcuttur ve bu grupların oluşumu "güçlü ortak kimliklere"³⁴ sahip bireylerden oluşur. Güçlü ortak kimliklerin söz konusu olması, bir anlamda bu topluluğu inşa edilmiş ve yapay nitelikte olduğunun göz ardı edilmesine ve de burada gelişen toplumsal ilişkilerin ve belirli kuralların eleştirisini geliştirememeye yol açabilir³⁵. Böylece sosyo-kültürel ve dini gruplar, yani grup aidiyetliklerinin güçlü kurulduğu durumlar söz konusu olduğunda, liberal hukuk sistemi içinde bu "anomali" hali, kolektif haklardan bir sapma anlamına gelecektir. Bu durumda *corporate* haklardan bahsedildiğinde, hakkın öznesinin grup olarak ortaya çıkması grubun içinde yer alan bireylerin hak talebi ile çatışma yaşanmasına sebep olabilir. Hakların *corporate* kavrayışına getirilen liberal eleştirilerin de temelinde bu yatar. Buna göre, kendi üyelerinden bağımsız kimliğe ve ahlaki varlığa sahip bir grup söz konusu olduğunda, haklar da aynı şekilde onu oluşturan üyelerden ayrı ve çoğu zaman üstün bir nitelik kazanır³⁶.

Bir diğer yandan *corporate* haklara kaynaklık eden kimlik gruplarına ilişkin; bu grupların niteliğine dair "dinamik ve sürekli hareket halinde" olduğu değerlendirilmesi önemlidir³⁷. Bu, *corporate* haklar kapsamında yer alan hak taleplerinin,

³¹ Özdemir, Aykut, Marksizm ve Hak Kavramı (...), s.33.

³² Peter Jones, Groups and Human Rights, Human Rights The Hard Questions, ed. Cindy Holder and David Reidy, Cambridge University Press, 2013, s.105.

³³ Stabile, Postmodernizm, Feminizm ve Marx (...), s.134.

³⁴ Jones, Human Rights, Group Rights And Peoples' Rights, s.85

³⁵ Himani Bannerji, Marx'tan Yeniden Doğmak "İrk", Toplumsal Cinsiyet ve Sınıf Üzerine Düşünceler, Haz. Cem Eroğul, çev. Senem Özdemir, İstanbul, Yordam Kitap, 2016, s. 355.

³⁶ Jones, Groups and Human Rights s.106.

³⁷ Douzinas, İnsan Hakları ve İmparatorluk, s. 41.

diğer hak taleplerinden farklılık arz etmesinin sebeplerinden birini oluşturur. Zira özne olan grubun tanımlanmasının belirsizlikle malul olan kimliklere göre yapılması sorununu da beraberinde getirir. Kimlik gruplarının adlandırma ihtiyacı, hukuksal alanda bireyleri grup aidiyetliklerinden dolayı hukukun yararlananları veya yararlanmayanları olarak ayırabileceği durumları ortaya çıkarır³⁸.

Bu çatışmalı olabilecek hal, şu boyuta da çekmeye elverişlidir. Buna göre, *corporate* haklar çerçeveli tartışma, modern öncesi toplumlarda yer alan statü gruplarına³⁹ göre hukuksal öznenin belirlenmesi hususuyla benzerlik taşır. Bu ise, modern liberal hukuk sisteminin temelinde yer alan bireysel hakların karşısında konumlanan grup hakları için, bu çalışmada yapılan ikili ayrımın bir diğer gerekçesini teşkil eder. Zira kolektif haklar, bireysel hakların sınırlarını öteye taşımak açısından modern hukuk sistemi dahilinde bir yerde dururken; *corporate* haklar söz konusu modern hukuk sistemi dahilinden çıkar ve bu çıkış onu modern öncesi hukuk sistemlerinin dayandığı statü sistemi ile ilişkili kılar.

Bununla birlikte *corporate* haklar, liberal hak kavrayışı dışında yeni talepler üretme imkanını barındırır. Üstelik bu yeni talepler, çoğu zaman mevcut modern hukuk sisteminin kavramları ve genel kavrayışı dışında ve de onun kazanımlarını hiçe sayar niteliktedir. Zira bu hak kavrayışı, özneyi olumsuzluk ile tanımlama ve böylece hak mücadelesini de bu olumsuzluk içinde geriletmeye elverişlidir. *Corporate* hak kavramına uygun bir kavramsallaştırma, tehlikesini bireylerin haklarının grubu aşındırdığı veya grubun taleplerinin bireylerin taleplerinin önüne geçtiği durumlarda gösterir. Bu durum kamu hizmetlerinin dini nitelikte görülmesi taleplerinde, “Müftü nikahı” uygulaması gibi, özellikle önemlidir. Zira dini grupların talepleri ve grup içinde yer alan kişilerin haklarının çatışması sık rastlanan bir durumdur.

Öznenin kimlik üzerinden, içe kapalı grup olarak belirlendiği *corporate* hak talepleri, kimlik üzerinden içe kapalı gruplaşmanın yarattığı değişken ihti-

³⁸ Nathan Glazer, *Ethnic Dilemmas*, Harvard University Press, 1983, s.318-319. Bununla ilişkili olarak Özcan, hak söyleminin postmodern cemaatlerinin oluşumunun sınırsızlığı ölçüsünde genişlemesinin, ister istemez bu alanlardaki iddia sahiplerinin adına konuştuğu grupların engellendiği veya baskı gördüğü iddiasına dayandırıldığını ve öznenin belirlenme kriterlerinin de baskı görme veya engellenme derecelerine göre yapıldığını ifade eder. (Özcan, *Modern Toplum ve Hukuk Devleti*, s.167-168)

³⁹ “Modernlik öncesi birçok toplum, “insanı” bir atıf kategorisi olarak bile görmemiş, fakat bunun yerine kişileri sosyal statüleriyle veya grup üyelikleriyle tanımlamıştır.” diyen Donnelly için hakka sahip olmanın insan olmaya bağlandığı insan hakları kuramı içinde hakkın öznenin grup olarak belirlenmesi liberal hak kuramının varoluş koşullarına aykırılık olarak değerlendirilir. (Jack Donnelly, *Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları*, çev. Mustafa Erdoğan, Levent Korkut, Ankara, Yetkin Yayınları, 1995, s.122) Aynı şekilde: İoanna Kuçuradi, *İnsan Hakları Kavramlar ve Çeşitleri*, Ankara Barosu Eğitim Merkezi Konferans Konuşması, 01.04.2005, erişim: eski.ankarabarusu.org.tr, son erişim: 12.01.2020)

yaçlara/arzulara göre belirlendiğinde modern hukukun dayandığı temel noktalara karşı bir nitelik kazanmaya elverişlidir. Ancak bu karşı konum, modern hukukun liberal ikircikliğini dışa vuran, eşitlik ve adalet gibi söylemlerinin ciddi bir eleştirisi anlamına gelmeden; tam aksine modern hukukun tüm kazanımlarını da yanında götürecektir bir çıkmaza karşılık gelir. Bu durum ayrıca ortak bir kamusal alan yaratamama, ortak siyasal mücadele yürütememe ve sonuçta ortak hukuksal mücadelede kendini görmeme sonucunu doğurmaktadır.

3. “Müftü Nikahı”nın Anlaşılması

Grup hakları arasında kolektif ve *corporate* hak kategorilerinin ayrı tutulmasının pratik önemini yer aldığı bu başlık; grup haklarına ilişkin belirlemelerin aldığı konumu açıklar. Bir diğer deyişle kimi hak taleplerinin gündeme gelmesi, hak öznelerinin ayrı olmasına karşın aynı kavram seti ile savunulmasına bağlı olarak; bugüne kadar kazanılmış hakların kaybı ile ilişkili olacaktır. Müftülere nikah kıyma yetkisi veren düzenlemenin anlaşılması da bununla bağlantılı değerlendirilmektedir.

3/11/2017 tarihinde resmi gazetede yayınlan ve 5490 sayılı Kanununun 22’nci maddesinin ikinci fıkrasına “il ve ilçe müftülüklerine” ibaresi eklenmesini içeren Nüfus Hizmetleri Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair 7039 sayılı Kanun; basında ve kamuoyunda “müftü nikahı” başlığı altında tartışıldı. Bu değişikliğe göre, nikah hizmetlerinin görülmesinde müftüler de belediyenin atadığı memurların tabi olduğu usule göre nikah kıyacak ve söz konusu nikah resmi nikah statüsünde olacaktır. Yasanın genel hatları ile içeriği bu şekilde olmakla beraber, burada asıl üzerinde durulması gereken husus, bu yasa değişikliğinin gündeme getirildiği gün itibariyle üzerinde durulan tartışmaların niteliğidir. Zira yasa değişikliğinin, kısa vadede etki alanından ziyade tartışmalarda kullanılan kavram seti bakımından hak mücadeleleri arasında çatışmayı örneklemesi önemlidir.

Müftülere nikah kıyma yetkisine ilişkin düzenlemeyi sahiplenenlerin işaret ettiklerine göre burada hakkın öznesi, grubu oluşturan bireylerden ayrı bir varlığa sahip dini bir grup yani İslamcı gruplardır. Buna göre hak talepleri de *corporate* hakların öznesine uygun, grubu oluşturan bireylerden bağımsız olarak toplumsal yaşamı dini- ahlaki toplum üyeliği olarak tekrar biçimlendirme istekleridir⁴⁰.

⁴⁰ Yılmaz Çolak, Citizenship Between Secularism and Islamism in Turkey, Citizenship in a Global World European questions and Turkish Experiences, ed. F.Keyman and A. İçduygu, Abingdon, Routledge, 2005, s.254.

Bununla birlikte temel mesele, doğrudan dini usullere göre nikah kısılmasa da müftülerin din görevlileri⁴¹ olması neticesinde, söz konusu değişikliğin evlilik sözleşmesi ile ailenin dini referansla kurulması anlamına geleceği;⁴² bunun da kadın haklarına bir tehlike teşkil edip etmeyeceğidir. Bunun yanında kimi çevrelerce, söz konusu değişikliğin Medeni Kanun'da bir değişiklik anlamına gelmediği; bu sebeple dini düşünce ve yaşam tarzı dayatması olarak değerlendirilemeyeceği ifade edilmiştir. Değişiklik, hukuksal çerçevenin değişmediği bu durumda nikâh kıyan memurun din görevlisi olmasının, liberal özgürlükler kapsamında ve hukuk devletinin gereği olduğu ve böylece "İslami manada" resmi nikah taleplerinin karşılanması anlamına geldiği ifadeleriyle savunulmuştur⁴³. Bunlara paralel bir başka açıklama ise yasa değişikliğinin mimarı ve destekçisi iktidar partisi milletvekili tarafından dile getirilmiştir:

"Bazı vatandaşlarımızın dini hassasiyeti var geçmişten kalma. Diyorlar ki, 'İslami manada bir dini nikâh lazım'. Vatandaşlarımız gidiyor, belediyede nikâh yaptırıyorlar, o nikâhı yaptırdıktan sonra da nikâh evrakını götürüp imamlara da imam nikâhı yaptırıyorlar. Malumunuz bizde imam nikâhının bir resmi geçerliliği yoktur. Vatandaşlarımızın işi kolaylaşsın diye, öyle düşünen vatandaşlarımızın diyelim, o manada düşünen vatandaşlarımız bir defada iki iş olmasın, isteyen gitsin müftüye⁴⁴."

Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere çoğunluğun dini hassasiyetlerinin korunması ve inançlarına göre yaşamalarının önündeki engellerinin kaldırılmasına ilişkin talepler söz konusudur. Anılan yasa değişikliği de grup hakkı kapsamında yer alan hak talebinin hukuksal karşılığını alması anlamında değerlendirilebilir. Bir diğer deyişle, Türkiye'deki İslamcı grupların kendi inançlarına göre yaşamalarına ilişkin hak talepleri söz konusudur. Bu talebin de müftülere nikah kıyma yetkisi verilerek hukuksal olarak tanındığı, böylece İslamcı grupların hak taleplerinin karşılığını bulduğu ifade edilebilir.

İslamcı grubun hakları kapsamına alınarak meşrulaştıran yasal düzenleme, İslam rolünün devlet uygulamaları aracılığıyla şekillenmesi⁴⁵ olarak da yorum-

⁴¹ Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesi

Madde 90- İl ve ilçe müftülüklerinin görevleri şunlardır:

a) İslâm Dininin itikat, ibadet ve ahlâk esasları ile ilgili işlerini yürütmek (...)

⁴² <http://sendika62.org/2017/10/hulya-osmanagaoglu-ile-soylesi-muftuluk-yasasinda-henuz-son-soz-soylenmedi-453474/>

⁴³ Bu görüşün temsilcisi Nuray Mert'in ilgili yazısı için bkz: Müftü Nikahı ve İslami Rejim, http://www.cumhuriyet.com.tr/koseyazisi/795894/Muftu_nik_hi_ve_islami_rejim.html, son erişim: 12.01.2020)

⁴⁴ <http://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-40768127>, son erişim tarihi: 10.01.2018

⁴⁵ Deniz Kandiyoti, *Cariyeler Bacılar Yurttaşlar Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*, çev. Aksu Bora et al., İstanbul, Metis Yayınları, 2015, s.116.

lanabilir. Gülalp'e göre, 1990'lı yıllarda İslamcı hareketin modernizm eleştirisi üzerinden kurduğu toplum tahayyülüne uygun olarak hak taleplerini biçimlendirmesi, aynı toplum içindeki her bir topluluğun kendi inançları çerçevesinde yönetildiği ve her bireyin kendi inançlarına uygun hukukun egemen olduğu toplulukta yaşama hakkına sahip olduğu fikri ile mümkün olur⁴⁶.

Liberal kuram içinde tartışılan grup hakları, genellikle azınlık gruplarının bazı özel haklar ile korunmasını amaçladığı varsayımı ile savunulur⁴⁷. Müftü nikahı tartışmalarına dönüldüğünde görüleceği üzere, nikahın taraftarları bu kavram seti ile değişikliği savunmuş; bunun İslamcı grupların inançlarına uygun bir koruma anlamına geleceği dile getirilmiştir. Böylece İslamcı yazarlardan Yusuf Alan tarafından "elimizi çabuk tutabilirsek postmodernizm akımı bizim için bir Hudeybiye olabilir" ifadesinde kendisine yer bulan düşünce, müftü nikahının savunusunda da karşımıza çıkmıştır. Evrenselliği ve rasyonalizmi sorgulayıp yerelliğe ve kültürel bağlama atf yapan düşünce akımlarıyla paradigmatik bir ilişki içinde hareket eden söz konusu hak talepleri⁴⁸ AKP Milletvekili Cahit Özkan'ın, "milletimizin ve medeniyetimizin geleneklerinden süzülen ve toplumunda hakkını hukukunu koruyacak bir düzenleme olduğu taktirde buna da saygı duyulması lazım"⁴⁹ ifadesi ile de somutlaşmıştır.

Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere nikah kıyma işlemlerinde müftülere de yetki verilmesi, İslamcı grupların kendi dini kimliklerinin hukuksal düzlemde tanınmasıyla ilgilidir. Dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta ise genel olarak literatürde grup haklarına ilişkin talep ve söylemlerin azınlık gruplarına özgüymüş gibi tartışılmasıdır. Bir başka deyişle grup hakları, çoğunluk grubu tarafından baskılanabilecek ve korunması gereken azınlık gruplarının varlığı varsayılarak tartışılma eğilimindedir⁵⁰. Ancak müftü nikahı tartışması gösterir ki, grup hakları talep ve söylemi yalnızca azınlık gruplara özgülenmiş değildir⁵¹. Buna göre çoğunluk grubu da pekâlâ kendi kimlik ve inançlarına göre yaşamlarının önünde engel olduğunu ifade edebilir. Buna göre:

⁴⁶ Haldun Gülalp, *Kimlikler Siyaseti Türkiye'de Siyasal İslamın Temelleri*, İstanbul, Metis Yayınları, 2014, s. 158,

⁴⁷ bkz: Kymlicka, *Çokkültürlü Yurttaşlık*. Ancak Kymlicka bu koruma için söz konusu grubun içsel liberal anlayışa sahip olması gerektiğini ön varsayar.

⁴⁸ Deniz Ali Gür, *Bilginin Dinselleştirilmesi Yeni Ümit Dergisi Örneği*, 1. Baskı, Ankara, Notabene Yayınları, 2016, s.23.

⁴⁹ <https://tr.sputniknews.com/columnists/201707261029442156-ak-parti-chp-arasinda-bu-kez-muftulere-nikah-tartismasi/>, Son erişim tarihi: 12.01.2020.

⁵⁰ Literatürde hakim olan bu söylemin bir örneği için bkz: Jane Wright, *Minority Groups, Autonomy, and Self-Determination, Autonomy, and Self-Determination*, Oxford Journal of Legal Studies, vol.19, No.4, 1999, s.605-629.

⁵¹ Peter Jones, *Bearing The Consequences of Belief*, The Journal of Political Philosophy, Vol. 2, No.1, 1994, s. 27.

“(...) bu ülkede başkalarının hak ve özgürlüklerine zarar vermeksizin Müslümanca yaşamak, dinin emirlerini yerine getirmek isteyen Müslümanları sevmeyenler var, onlara demokrasilerde tanınan hakların tanınmasına karşı çıkanlar var, bu ülkede isteyenlerin İslam’ı yaşadıklarını gösteren uygulamalardan (İslam’ın, dini hayatın görünür olmasından) nefret edenler var.”⁵²

Grup haklarına ilişkin taleplerin yalnızca azınlık grubuna ait olmayan bir söyleme karşılık gelmesinin sonuçları önemlidir. Zira daha önce ifade edildiği üzere grup hakları kapsamındaki kimi talepler, özgürleştirici toplumsal hareketlerin önüne geçme niteliğini haizdir. Bu açıdan İslamcı kimlik gruplarının da özellikle kadın hak mücadelesi yönünden karnesinin pek parlak olmadığı düşünüldüğünde, çoğulcu söylemlerinin kendi grup üyeleri başta olmak üzere temas ettikleri bireylerin haklarına ilişkin bir tehlike barındırdığı söylenebilir⁵³. Bu durum, grup haklarının tanınmasının her zaman kadınların yararına olmayacağını dile getiren Okin tarafından da tartışılmış, özellikle dini grupların haklarının savunuculuğunun kadınların lehine olmayan birtakım uygulamaların da savunulması anlamına gelebileceğine dikkat çekmiştir⁵⁴. Kaldı ki Okin bu uyarıyı genellikle kültürel/dini grupların azınlık konumunda oldukları hali gözetecek yapmıştır. Türkiye’de ise kadın haklarının kazanımlarını grup hakları ile tehlikeye sokacak talepler çoğunluğu oluşturan İslamcı gruplara aittir.

Bu türden sosyo-kültürel gruplarca ortaya konulan hak taleplerinin kadın haklarını karşısına alacak biçimde evrilme ihtimali, postmodern kuramda “öteki” başlığı altında kurulan söylemsel benzerlikle birlikte değerlendirilmelidir. Zira çoğu zaman kadın hakları mücadelesi yürüten gruplar ile dini gruplar yönünden benzer bir kavram setinin kullanılması nadir bir durum değildir. Bu söylemsel benzerlik, postmodern kuramla ilişkilendirilen üçüncü dalga feminizme yöneltilen tarihsel, toplumsal ve ekonomik bir kimlik olarak kadın kimli-

⁵² Hayrettin Karaman, Müftülere Nikah Yetkisi, erişim: <https://www.yenisafak.com/yazarlar/hayrettinkaraman/muftulere-nikah-yetkisi-2039274>, son erişim: 13.01.2020.

⁵³ Bu tehlikeye dair Kuçuradi: “Bütün kültürlerde farklı düzeylerde insan haklarına aykırı normlar vardır, bütün dinlerde de böyle. Bunların üzerinde düşünmek gerekiyor oysa peşinen kültürler iyidir diye değer yargısı ile hareket ediliyor ve bütün kültürlere saygı gösterilmek isteniyor bir derdi halletmek için ama bu bir derd öyle hallolmuyor, o derd hallolmuyor.” Kuçuradi, İnsan Hakları Kavramlar ve Çeşitleri, erişim: <http://eski.ankarabaru.org.tr/Arkasayfa.aspx?S=/paneller/panel2009>. Benzer bir yaklaşım için: Gillian Triggs, The Rights of Peoples and Individual Rights: Conflict or Harmony?, The Rights of Peoples, ed. James Crawford, Oxford, 1988, s. 141-159.

⁵⁴ Susan Moller Okin, Is Multiculturalism Bad For Women?, Is Multiculturalism Bad For Women? with Respondents, ed. Joshua Cohen, Matthew Howard, Martha Nussbaum, Princeton University Press, 1999, s. 23.

ğini inkâr ettiği eleştirilerinde⁵⁵ de açığa çıkar. Zira İslamcı gruplar nezdinde kadın kimliğinin inkâr veya en iyi ihtimalle göz ardı edildiğini söylemek yeni bir tespit değildir.

Liberal hukuk sistemi içinde grupların talepleri gündeme geldiğinde, cinsiyetler arası eşitliğinin korunduğu durumlara bakılması ve buna göre hak taleplerinin tanınıp tanınmayacağına değerlendirilmesi gerektiği, alternatif yol olarak ortaya konulmaktadır⁵⁶. Bu oldukça yaygın bir bakış açısı olmakla birlikte oldukça naif niteliktedir zira, başlangıç olarak grup hakları yalnızca azınlıkların talep ettiği haklar değildir. Türkiye’deki durum da buna örnek teşkil eder. Bu durumda azınlık grubunun hak talebini “doğru değerlendirecek” bir çoğunluk grubunun olmadığını ve çoğunluğun dezavantajlı grupları, onların söylemi ve kavram seti ile alaşağı edebileceği uzak bir ihtimal olmayacaktır. Bu ihtimal benzer şekilde, çeşitli köktendinciliklerin ve metafizik eğilimlerin yayılmasında insan hakları retoriğinin kullanıldığı tespiti ile ortaya konulmuştur⁵⁷.

4. Değişen Hak Taleplerinin Başka Görünümleri: Pedofililer ve Aşı Karşıtları

Yalnızca köktendincilik veya diğer metafizik eğilimler değil, pedofililiğin cinsel yönelim olarak da kabul edilmesine ilişkin görüşler de mevcut hak kazanımlarına karşı benzer olumsuzlukları barındırır. Özellikle 1980’ler, Avrupa’da pedofililiğin cinsel yönelim olarak tanınmasına dair görüşlerin yoğunlaştığı ve bu taleplerin kamusal alanda yer bulduğu döneme karşılık gelir⁵⁸. Bu talepler İngiltere’de “Paedophile Information Exchange (PIE)” organizasyonu ile birlikte, pedofililerin de diğer cinsel yönelim grupları gibi ana yönelimlerden biri olarak tanınmasına ilişkin faaliyet yürütmüştür. Hatta bu süreçte “Homoseksüellere Eşitlik Kampanyası” ile birlikte çalışarak eşit hak taleplerinde buldukları da basına yansımıştır⁵⁹. Ancak günümüzde de eşcinsel topluluğun politik ve hukuksal konumunun güçlenmesi ile birlikte bu topluluğa kendini eklemeye çalışan pedofil grupların gündeme geldiği görülmektedir. Bu taleplerin dikkate değer söylemi, “Minor Attracted Persons (MAPs)” adında örgütlenen grubun cinsel özgürleşmenin yaşa bağlı olmadan herkes için olduğu kabulüyle; kendile-

⁵⁵ Josephine Donovan, *Feminist Teori*, çev. Aksu Bora et al., 11. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016, s.387.

⁵⁶ Biggs, *Liberalism, Feminism and Group Rights*, s.74 vd.

⁵⁷ İoanna Kuçuradi, *İnsan Haklarının Çok Etnik Kökenli ve Çok Dinli Topluluklar İçin Farklı Gerektirdikleri*, *İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları*, Ankara, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, 2016, s. 134-135.

⁵⁸ Micheal Seto, *Is Pedophilia a Sexual Orientation?*, *Archive of Sexual Behavior*, Vol. 41, No.1, 2012, s.235. (Ayrıca bkz: O’Carroll, T., *Paedophilia: The radical case*. London: PeterOwen, 1980.

⁵⁹ <https://www.bbc.com/news/magazine-26352378>, son erişim: 13.01.2020.

rini LGBT çatısı altına sokma talepleridir⁶⁰. Cinsel yönelim tanımını yaşı da içine alacak biçimde genişletme talepleri, hala radikal bir noktada görülse de yeni hak taleplerinin söylemini kullanmaları açısından dikkat çekicidir.

Benzer durum dini gerekçelerle aşı karşıtı olan gruplar için de geçerliliğini korur⁶¹. Buna göre son yapılan araştırmalarda aşı karşıtlığı ile dini inanç arasında bağ olduğu; pek çok insanın, inançlarını gerekçe göstererek aşı uygulamasına reddettiği veya zorunlu aşılarda inançları gereği muafiyet tanınmasını talep ettiği anlaşılmaktadır⁶². Özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde pek çok eyaletin inançlara saygı adı altında, dini/felsefi inanç gereği aşı reddini tolere ettiği bilinmektedir. Bunun Türkiye'ye yansması ise 2015 yılında Ordu'da bir savcının ikiz bebeklerini aşı içinde bulunan maddelerin zararlı olduğundan bahisle açtığı davayı kazanması gerçekleşmiştir⁶³. Bu örnekte aşı karşıtlığı, aşılardan sağlıklı olmadığı ve aşı üreten firmalara güvensizlik nedeniyle ifade edilse de bu tartışmalara dini gerekçeler de eklendi. Özellikle dini kimliğiyle programlar yapan kişilere, aşılardan dinen "caiz" olup olmadığı sorularının yaygınlaşmasıyla bu kişilerin açıklamaları gündemde kendine yer buldu. Böylece aşı gibi doğa bilimlerinin çalışma alanına giren bir konuda, dini bilgi paylaşımında bulunan insanlara yönelim olduğunu görmek dikkate değerdir. Bu kişilerden Nurettin Yıldız, kendisine yöneltilen aşılardan dinen durumunun ne olduğu sorusuna, "bizler aşılardan içinde ne olduğunu bilemeyiz, bu endişenin çözümü için Müslüman doktorlar, Müslüman yetkililer çalışma yapmalıdır" minvalinde bir açıklama

⁶⁰ "Herkes desteği hak eder" söylemini ortaya koyan MAPs örgütlenmesine ilişkin: <https://www.lifesitenews.com/blogs/pedophiles-put-themselves-under-the-lgbt-umbrella-in-rebranding-effort>. Ayrıca bu çalışma yapıldığı sırada San Diego State Üniversitesi'nde pedofililiğin cinsel yönelim olarak gösterildiğine dair bir haber medyaya düşmüş, pedofililerin "çeşitli cinsel kimliklerin kabulünün" bir parçası olabileceği tartışması yeniden alevlenmiştir. bkz: <https://summit.news/2019/09/15/ohio-college-normalizes-pedophilia-as-a-sexual-orientation/>, son erişim: 13.01.2020.

⁶¹ Aşı karşıtlığında aşılardan içindeki maddelere güvensizlik, aşığı hazırlayan ilaç firmalarına güvensizlik, aşının yan etkilerinden çekinme vb. gerekçeler başı çekmekle beraber, bir diğer neden de dini/felsefi inançlardır. Çalışmanın temel sorunsalıyla ilişkisi nedeniyle dini/felsefi nedenlerle aşı karşıtlarının söylemi burada ele alınacaktır. Türkiye'deki aşı karşıtlığının son durumu için bkz: Bekis Hayrunnisa Bozkurt, Aşı Reddine Genel Bir Bakış ve Literatürün Gözden Geçirilmesi, Kafkas J Med Sci, Vol.8, No.1, 2018, s.71-76; 2017 yılında aşı reddinde bulunan aile sayısı Türkiye'de 23 bin: <https://www.birgun.net/haber/23-bin-aile-asiyi-reddetti-kizamik-vakasi-artti-247921>

⁶² Söz konusu çalışmaya ilişkin yazı için bkz: Belluz Julia, Religion And Vaccine Refusal Are Linked, erişim: <https://www.vox.com/2019/6/19/18681930/religion-vaccine-refusal>, son erişim: 13.01.2020.

⁶³ Haber için bkz: <http://www.hurriyet.com.tr/kelebek/saglik/ikiz-bebeklerine-asi-yaptirmayan-savcinin-hukuk-zaferi-29343111>, son erişim: 13.01.2020. Bu haber bir savcı tarafından başlatılan hukuksal bir mücadele olarak basına yansıtılsa da Türkiye'de aşı karşıtlığı bu haberin öncesi döneme rastlar. 2015 tarihli bu haber öncesinde dini nedenlerle aşı yaptırmayı reddeden bir babanın 2013 tarihli haberi için bkz: <http://www.radikal.com.tr/turkiye/dinen-caiz-degil-diye-cocuguna-asi-vurdurmad-1130177/>, son erişim: 13.01.2020.

getirmiş; “çocuk aşılarına karşı Müslümanca tavır” geliştirilmesi gerektiğini ifade etmiştir⁶⁴. Burada önemli olan husus, aşıların “doğru” değerlendirmesinin Müslümanlarca yapılması gerektiğine dair görüşün ortaya çıkmasıdır. Bilimsel bilgiye güvenin, öznenin kimliğiyle iç içe geçmesinin olağanlaşması söz konusudur. Bunun sonucu ise hukuk tartışmalarında, doğa bilimlerinin verilerinden yararlanmanın reddedildiği bir döneme girildiği ve bu durumun bir ortaçağ hukuk anlayışına dönüldüğü yorumuna⁶⁵ imkan vermektedir.

Böylece aşı reddi, pedofililiğin cinsel yönelim olarak görülmesi gibi taleplerde görüleceği üzere, her türlü arzunun hak talebi olarak ele alındığı bir anlayışın hâkim olduğu ifade edilebilir. Ancak hakları arzuların resmi tanınması olarak ifade etmek, her türlü arzu ifadesinin hak talebine dönüşmesiyle hakların koruyucu işlevini tehdit eder⁶⁶. Hak taleplerinin niteliği, herhangi bir arzunun sesli ifade edilmesinden öte bir noktada, bireyin ya da kolektif bir grubun varoluşunu güçlendiren ve geliştiren talepler olarak değerlendirilmelidir. Bu şekilde değerlendirilmediği takdirde aşı reddi, pedofililiğin cinsel yönelim olarak tanınması veya kamu hizmetlerinin dini hassasiyetlere göre görülmesi taleplerinin, bugüne kadar gelen kazanımların önünde durmasına engel olacak araçlardan yoksun bırakılma söz konusu olacaktır. Bu durum en açık biçimiyle bu çalışmada incelenen örneklerde görünür. İslamcı grupların kadınlar, pedofililerin çocukların aleyhine olacak arzularının hak talebi olarak sunulması yalnızca birer örnek oluşturur. Bununla birlikte liberal hak kuramı bu tehlikeye karşı bir araç sunmaktan yoksundur. Çünkü hak ile özgürlüğü eş kılan liberal yaklaşım, arzu ile hak taleplerini eşitleyen durumlara izin verir. Liberal söylemin bu tartışmadaki yeri, geçmişte de sosyal devlet ilkesi ile gelişen sosyal hak kategorilerini -iş şartları ve tip sözleşmeler gibi- grup hakları kapsamında değerlendirerek bunun liberal teoriye göre statü hukukuna dönüş anlamına geleceği yönündedir⁶⁷.

Bu nedenle liberal hak kuramının ötesinde bir hak anlayışının kurulması gerekmektedir. Bu anlayış hakların niteliğini herhangi arzunun hukuksal alanda kendisine yer bulması olarak değil, bireyin ve kolektif grupların varoluşunu güçlendiren, geliştiren talepler olarak değerlendirilmesinden geçmektedir. Hak öznesinin belirlenmesi bu noktada işlev görebilir nitelikte olacaktır. Öznenin *corporate* biçimde belirlenmesi hakları da arzuların çeşitliliğine bağlı kılacaktır.

⁶⁴ <https://www.fetvameclisi.com/fetva-1257-cocuk-asilarina-karsi-muslumanca-tavir-90226.html>, son erişim: 13.01.2020.

⁶⁵ Amadeus Heinrich Wolff, Die Willensfreiheit und die Grundrechte, JuristenZeitung, 61. Jahrg., No. 19, 2006, s. 929.

⁶⁶ Douzinas, İnsan Haklarının Sonu, s.266-267.

⁶⁷ Manfred Reh binder, Sosyal Devlet Yolunda Hukuk Yapısı Değişimleri, çev. Hikmet Sami Türk, AÜHFD, Cilt 26, Sayı 1-2, 1969, s. 77-106.

Özetle, hak mücadelesinin modern hukuk sistemi dışında bir özneye referans yapmaya müsait *corporate* haklar biçiminde yürütülmesi, bugüne kadar olan kazanımlarının dahi gerisine düşme ihtimali ile maluldür⁶⁸. Bu tespit Türkiye’de, özellikle kadın haklarına dair kazanımların bir başka grubun hakları lehine olarak yok edilmesi anlamına gelmektedir. Kadınlar, feminist mücadele içinde ataerkil sistem ile mücadele etme noktasında “ortak çıkarlara” dayalı bir grup olarak kabul edilebilirken; gelinen noktadaki tartışmalar “bir biçimli grup olarak kadın”⁶⁹ öznenin de yeterli bir kavram olmadığı noktasına gelmiştir⁷⁰. Buna göre kadın hakları kolektif hak kategorisinde yer alırken; grup haklarının bir diğer biçimi tarafından zarar gördüğü yorumunun yapılmasını da mümkün kılar. Bu durum hak mücadelesinde kullanılan kavram ve kuramların doğru tespit edilmesi gerektiğinin açık göstergesidir.

5. Sonuç: Hak Taleplerinin Farklılıklarına İlişkin Bir Değerlendirme

Buraya kadar aktarılan tartışmalardan anlaşılacağı üzere modern liberal hukuk sistemi, hakkı bireysel olarak ele alır. Bunun sonucu hak mücadelelerinin de bireysel alanda yürütülen mücadelelerle sınırlı olduğu anlayıştır. Ancak bu anlayışın karşısında gelişen hak mücadeleleri gösteriyor ki, hakka ilişkin bu bireysel nitelendirme karşılığını bulmamaktadır. Hakkın liberal kavrayışına ilişkin itirazlar arttıkça bu alanın da yeniden kavramsallaştırılması gündeme gelmektedir. Ancak bu yeniden ele alma iki farklı yolda ilerlemeye müsaittir. Böylece hakkın öznesinin gruplar olarak biçimlenmesi, kolektif veya *corporate* hak biçimine evrilererek farklı hukuksal konumlar alırlar.

Liberal hukuk düşüncesinin klasik anlayışı, grup ve bireyler arasında yaşanan bir hak mücadelesinde bireysel haklara öncelik verilmesi konusunda nettir.

⁶⁸ Benzer tespit feminist tartışmalar içinde de yapılmaktadır. Buna göre: 1990’larda ortaya çıkıp 21. yüzyılın ilk yıllarında gelişen ve ‘üçüncü dalga’ denilen postmodern feminizm birinci ve ikinci dalgalara göre ters bir akıntı, ikinci dalga feminizmin yükselen sularında bir geriye düşme, olarak nitelendirilir. Donovan, Feminist Teori, s.383-384.

⁶⁹ Stabile, Postmodernizm Feminizm ve Marx (...), s.134.

⁷⁰ Bu yazı yazılırken Türkiye’de sosyal medya üzerinden başlayan bir tartışma yaşandı. Liberal feminist ve trans-feministler, özellikle sosyalist feministlere karşı trans-dışlayıcılık (TERF) eleştirisi getirdi. Bu eleştiriye karşı olarak da liberal ve trans feministlerin neoliberal kimlik ve çoğulculuk ideolojisi ile konuştukları ve aksi bir mücadele yürüten gruplara hıncı siyaseti ile yaklaştıkları söylendi. Bu tartışmanın gerek vücut bulduğu ortamın niteliği gerekse de tartışmanın hala sıcak olması burada ele almayı mümkün kılmamaktadır. Ancak bu tartışmada liberal feminist tarafın, neoliberal kimlik dilini sahiplenmesi ve bununla birlikte ataerkilliğe karşı mücadele alanlarını başka yerlerde arama eğilimleri, feminist mücadelede temel noktanın dışına geçtiği eleştirisine açıktır. Bu ise hak söyleminde, liberal hak kuramının ikircikli eğilimine dair örnek teşkil eder. Bu tartışmanın özeti ve neoliberal kimlik dilinin ne tür sonuçları olduğuna dair bir yazı için bkz: Yasemin Varlık, Feminizm ve Kimlik Siyasetinin Bedelleri, erişim: <https://www.gazeteduvar.com.tr/forum/2019/08/16/feminizm-ve-kimlik-siyasetinin-bedelleri/>, (son erişim: 13.01.2020).

Bu netlik özellikle sosyal ve kolektif haklar söz konusu olduğunda gözlemlenir. Ancak söz konusu hukuk anlayışı her zaman aynı netlikte davranmamaktadır. Bu liberal ikircikli tavır hakkın hukuksal biçiminden değil, çoğu zaman niteliğinden kaynaklanır. Bireysel hakların karşısında konumlanan grup haklarına yönelik liberal eleştirilerin, emeğin yeniden üretim alanlarına ilişkin kolektif taleplere karşı duruşu; dini ve kültürel grupların baskıcılığını arttırmaya yol açacak talepler söz konusu olduğunda aynı seviyede değildir.

Corporate haklara ilişkin liberal eleştiri, grup hakları konusunda *corporate* değil kolektif bir anlayışa sahip olduğumuz ve buna dair uygulamada bulunmamızla birlikte grup haklarına dair sorunlara çözüm getirileceği fikrine dayanır⁷¹. Bu çözüm yoluyla grup haklarının bütünüyle reddini savunan klasik liberal düşünürlerden ayrı ve de *corporate* hakların sağladığı sıkıntılardan korunduğu varsayılmaktadır. Ancak haklara ilişkin *corporate* kavrayış bir seçim meselesinden fazladır, zira bu hakların savunusundaki grupların kendilerine atfettiği “doğal ve hatta içgüdüsel”⁷² niteliği bu hak talebinin ortaya çıkması ile doğrudan bağlantılıdır. Bunun en açık örneğini de bu çalışmada pedofililer ve dini gruplara dair tartışmalar ortaya koyar. Bununla birlikte hukuksal öznenin kuruluşundan hareketle yapılan bireysel-kolektif-*corporate* hak ayrımı sorunun varlığını analiz etmek açısından yol açıcı olmakla beraber; bir noktada çözüm yolu sunmaktan uzak kalacaktır. Zira *corporate* haklara ilişkin getirilen liberal menşeli eleştiriler de liberal hak kuramının dar ufkuyla malul olduğundan, *corporate* hakların yarattığı krize karşı çözüm yolunun da oldukça sınırlı kaldığını akıldan tutmak gerekmektedir.

⁷¹ Jones, Groups and Human Rights s.110-113

⁷² Bannerji, Marx'tan Yeniden Doğmak (...), s.355.

KAYNAKÇA

- Algan Bülent, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması, 1. Baskı, Ankara, Seçkin Yayıncılık, 2007.
- Balkin Jack M., What is a Postmodern Constitutionalism?, Yale Law School Legal Scholarship Repository, Faculty Scholarship Series, Paper 275, 1992.
- Bannerji Himani, Marx'tan Yeniden Doğmak "İrk", Toplumsal Cinsiyet ve Sınıf Üzerine Düşünceler, Haz. Cem Eroğul, çev. Senem Özdemir, İstanbul, Yordam Kitap, 2016.
- Bekis Hayrunnisa Bozkurt, Aşı Reddine Genel Bir Bakış ve Literatürün Gözden Geçirilmesi, Kafkas J Med Sci, Vol.8, No.1, 2018, s.71-76
- Belluz Julia, Religion And Vaccine Refusal Are Linked, erişim: <https://www.vox.com/2019/6/19/18681930/religion-vaccine-refusal>, (son erişim: 13.01.2020).
- Beysan Nazime, Hak Kavramının Hukuk Felsefesi Açısından Analizi, 1. Baskı, İstanbul, Oniki Levha Yayınları, 2015.
- Biggs Stephen, Liberalism, Feminism and Group Rights, Dilemmas of Multiculturalism, The Monist, Vol.95, No: 1, 2012, s.72-85.
- Boyle James, Is Subjectivity Possible? The Postmodern Subject in Legal Theory, University of Colorado Law Review Vol.62, 1991.
- Çolak Yılmaz, Citizenship Between Secularism and Islamism in Turkey, Citizenship in a Global World European questions and Turkish Experiences, ed. F.Keyman and A. İçduygu, Abingdon, Routledge, 2005.
- Donnelly Jack, Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları, çev. Mustafa Erdoğan, Levent Korkut, Ankara, Yetkin Yayınları, 1995.
- Donovan Josephine, Feminist Teori, çev. Aksu Bora et al., 11. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016.
- Douzinas Costas, İnsan Haklarının Sonu, çev. Kasım Akbaş, Umre Deniz Tuna, 1. Baskı, Ankara, Dipnot Yayınları, 2018.
- Douzinas Costas, İnsan Hakları ve İmparatorluk, çev. Kasım Akbaş, Rabia Sağlam, 1. Baskı, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Glazer Nathan, Ethnic Dilemmas, Harvard University Press, 1983.

- Gülalp Haldun, Kimlikler Siyaseti Türkiye’de Siyasal İslamın Temelleri, İstanbul, Metis Yayınları, 2014.
- Gülfidan Serkan, Anayasa Mahkemesi’nin İl ve İlçe Müftülüklerine Evlendirme Memurluğu Yetkisi ve Görevi Verilmesi Meselesine İlişkin Kararı Üzerine Bir Not, Hukuk Defterleri, Sayı 18, Mart/Nisan 2019, s.12-27.
- Gür Deniz Ali, Bilginin Dinselleştirilmesi Yeni Ümit Dergisi Örneği, 1. Baskı, Ankara, Notabene Yayınları, 2016.
- Hartney Micheal, Some Confusions Concerning Collective Rights, Canadian Journal of Law and Jurisprudence, Vol.4, No: 2, 1991, s. 293-315.
- Jones Peter, Bearing The consequences of Belief, The Journal of Political Philosophy, Vol. 2, No.1, 1994, s. 24-43.
- Jones Peter, Groups and Human Rights, Human Rights The Hard Questions, ed. Cindy Holder and David Reidy, Cambridge University Press, 2013.
- Jones Peter, Human Rights, Group Rights And Peoples’ Rights, Human Rights Quarterly, Vol. 21, no.1, 1999, s. 80-107.
- Kandiyoti Deniz, Cariyeler Bacılar Yurttaşlar Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler, çev. Aksu Bora et al., İstanbul, Metis Yayınları, 2015
- Karadağ Kansu Akasya, “Perde-i Zulmet (Karanlık Perdesi)” Çekmek: 7039 sayılı Nüfus Hizmetleri Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ile Müftülere Nikah Yetkisi Verilmesi, Hukuk Defterleri, Sayı 12, Mart/Nisan 2018, s.36-40.
- Karaman Hayrettin, Müftülere Nikah Yetkisi, erişim: <https://www.yenisafak.com/yazarlar/hayrettinkaraman/muftulere-nikah-yetkisi-2039274>, (son erişim: 13.01.2020).
- Kuçuradi İoanna, İnsan Hakları Kavramlar ve Çeşitleri, Ankara Barosu Eğitim Merkezi Konferans Konuşması, erişim: <http://eski.ankarabarusu.org.tr/Arkasayfa.aspx?S=/paneller/panel2009>.
- Kuçuradi İoanna, İnsan Hakları ve Özgürlük Sorunu, Çağın Olayları Arasında, 5. Baskı, Ankara, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, 2016.
- Kuçuradi İoanna, İnsan Haklarının Çok Etnik Kökenli ve Çok Dinli Toplumlara İçin Farklı Gerektirdikleri, İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları, Ankara, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, 2016.

- Kymlicka Will, Çokkültürlü Yurttaşlık Azınlık Haklarının Liberal Teorisi, çev. Abdullah Yılmaz, 2. Baskı, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2015.
- Malik Kenan, Irkın Aynası: Postmodernizm ve Farklılığın Kutsanması, Marksizm ve Postmodern Gündem, der. Ellen M. Wood, John Bellemy Foster, çev. Ahmet Fethi, 1. Baskı, Ankara, Ütopya Yayınevi, 2001
- Murat Sevinç, Müftü Nikahı Laikliğe Aykırı Değil ki: Hay Allah Yine Yanılmışım, <http://www.diken.com.tr/muftu-nikahi-laiklige-aykiri-degil-ki-hay-allah-yine-yanilmisim/>, 16.10.2017,(son erişim: 11.01.2020)
- Naffine Ngaire, Our Legal Lives as Men, Women and Persons, Legal Studies, Vol. 24, Issue, 4, 2004, s.621-642.
- Narveson Jan, Collective Rights, Canadian Journal of Law and Jurisprudence, Vol.4, No: 2, 1991, s.329-345.
- Nickel James, Group Agency and Group Rights, Ethnicity and Group Rights, Nomos, Vol.39, 1997, s.235-256.
- O'Carroll, T., Paedophilia: The radical case. London: PeterOwen, 1980.
- Okin Susan Moller, Is Multiculturalism Bad For Women?, Is Multiculturalism Bad For Women? with Respondents, ed. Joshua Cohen, Matthew Howard, Martha Nussbaum, Princeton University Press, 1999.
- Özcan Mehmet Tevfik, Modern Toplum ve Hukuk Devleti, 2. Baskı, İstanbul, Tekin Yayınevi, 2017.
- Özdemir Ali Murat, Ebubekir Aykut, Liberalizm ve Haklar, Hak Mücadeleleri, Cilt 1, 2. Baskı, ed.Yalçın Bürkev et al., Ankara, Notabene Yayınları, 2011.
- Özdemir Ali Murat, Ebubekir Aykut, Marksizm ve Hak Kavramı: Kuramsal Bir Yaklaşım Denemesi, İnsan Hakları Yıllığı, Cilt 28, 2010, s.23-44.
- Rehbinder Manfred, Sosyal Devlet Yolunda Hukuk Yapısı Değişimleri, çev. Hikmet Sami Türk, AÜHFD, Cilt 26, Sayı 1-2, 1969, s. 77-106.
- Seto Micheal, Is Pedophilia a Sexual Orientation?, Archive of Sexual Behavior, Vol. 41, No.1, 2012, s. 231-236.
- Sibel Özel, Müftü Nikahı Toplumu Böler, 08.08.2017, http://www.cumhuriyet.com.tr/koseyazisi/798434/Muftu_nik_hi_toplumu_boler__SiBEL_OZEL_yazdi.html, (son erişim: 11.01.2020)

Stabile Carol A., Postmodernizm, Feminizm ve Marx: Dipsiz Kuyudan Notlar, Marksizm ve Postmodern Gündem, der. Ellen M. Wood, John Bellemy Foster, çev. Ahmet Fethi, 1. Baskı, Ankara, Ütopya Yayınevi, 2001.

Thompson E. P., İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.

Gillian Triggs, The Rights of Peoples and Individual Rights: Conflict or Harmony?, The Rights of Peoples, ed. James Crawford, Oxford, 1988.

Varlık Yasemin, Feminizm ve Kimlik Siyasetinin Bedelleri, erişim: <https://www.gazeteduvar.com.tr/forum/2019/08/16/feminizm-ve-kimlik-siyasetinin-bedelleri/>, (son erişim: 13.01.2020).

Wicke Jennifer, Postmodern Identities and The Politics Of The (Legal) Subject, Boundary 2, Feminism and Postmodernism, Vol.19, no. 2, 1992

Wolff Amadeus Heinrich, Die Willensfreiheit und die Grundrechte, JuristenZeitung, 61. Jahrg., No. 19, 2006, s. 925-980.

Wood Ellen M., Postmodern Gündem Nedir?, Marksizm ve Postmodern Gündem, der. Ellen M. Wood, John Bellemy Foster, çev. Ahmet Fethi, 1. Baskı, Ankara, Ütopya Yayınevi, 2001.

Wright Jane, Minority Groups, Autonomy, and Self-Determination, Oxford Journal of Legal Studies, vol.19, No.4, 1999, s.605-629.

Yüksel Mehmet, Modernite Postmodernite ve Hukuk, Ankara, Siyasal Kitapevi, 2002.

Haber Kaynakları:

<http://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-40768127>.

<http://sendika62.org/2017/10/hulya-osmanagaoglu-ile-soylesi-muftuluk-yasasinda-henuz-son-soz-soylenmedi/>.

http://www.cumhuriyet.com.tr/koseyazisi/795894/Muftu_nik_hi_ve_islami_rejim.ht.

<http://www.yenisafak.com/gundem/turkiyede-ilk-resmi-mutfu-nikahi-erdoganin-sahitliginde-kiyildi-2894663>.

<https://summit.news/2019/09/15/ohio-college-normalizes-pedophilia-as-a-sexual-orientation/>.

[https://tr.sputniknews.com/columnists/201707261029442156-ak-parti-chp-
arasinda-bu-kez-muftulere-nikah-tartismasi](https://tr.sputniknews.com/columnists/201707261029442156-ak-parti-chp-arasinda-bu-kez-muftulere-nikah-tartismasi)

[https://www.bbc.com/news/magazine-26352378.](https://www.bbc.com/news/magazine-26352378)

[https://www.birgun.net/haber/23-bin-aile-asiyi-reddetti-kizamik-vakasi-artti-
247921.](https://www.birgun.net/haber/23-bin-aile-asiyi-reddetti-kizamik-vakasi-artti-247921)

[https://www.lifesitenews.com/blogs/pedophiles-put-themselves-under-the-lgbt-
umbrella-in-rebranding-effort.](https://www.lifesitenews.com/blogs/pedophiles-put-themselves-under-the-lgbt-umbrella-in-rebranding-effort)

[https://www.yenisafak.com/gundem/turkiyede-ilk-resmi-mutfu-nikahi-
erdoganin-sahitliginde-kiyildi-2894663.](https://www.yenisafak.com/gundem/turkiyede-ilk-resmi-mutfu-nikahi-erdoganin-sahitliginde-kiyildi-2894663)